

І.О. КОЧЕРГІН

УДК 94 (477)

ДО ПИТАННЯ ПРО ЄДНІСТЬ ДВОРЯНСЬКОЇ ВЕРСТВИ (НА ПРИКЛАДІ КАТЕРИНОСЛАВСЬКОГО ДВОРЯНСТВА)

В статті аналізуються внутрішньокорпоративні відносини дворянської верстви на прикладі Катеринославської губернії

Ключові слова: дворянська верства, дворянське зібрання, особисте дворянство, спадкове дворянство, дворянська корпорація

В статье анализируются внутреннекорпоративные отношения дворянского сословия на примере Екатеринославской губернии

Ключевые слова: дворянское сословие, дворянское собрание, личное дворянство, потомственное дворянство, дворянская корпорация

Corporate Relationships of Nobility in Katerinoslav Region are analyzed in this article

Keywords: Nobility, noble Assembly, personal Nobility, hereditary Nobility, Noble Corporation

В публіцистичній літературі другої половини XIX ст., в якій мова йшла про «дворянське питання» автори багатьох публікацій наголошували на єдності і монолітності дворянської корпорації. Однак ця єдність, на думку авторів, похитнулася у пореформений час.

Автор брошури «Современное состояние России и сословный вопрос» повітовий маршалок дворян Сибірської губернії О.Д. Пазухін наголошував на тому, що дворянство більше за всіх постраждало в період реформ. Корпоративний зв'язок між дворянами послабився, чому в чималій ступені посприяла земська реформа, яка призвела до соціального нівелювання. Внаслідок втрати службових привілеїв, дворянство поступово втрачало зв'язок з верховною владою, дворянська корпорація розпадалась, від чого авторитет дворянства серед населення падав [23, с. 26, 30].

Повітовий маршалок Уфимської губернії А.А. Плансон погоджувався з О.Д. Пазухінін в тому, що саме реформи Олександра II призвели до втрати єдності

серед дворянства. Внаслідок реформ, писав А.А. Плансон, більшість дворян не беруть участі у справах своєї верстви «стають цілком чужими дворянським інтересам» [26, с. 17].

А.А. Плансон вважав, що дворянство центральних губерній Російської імперії продовжувало залишатися цілісним, однак, на його переконання, на околицях імперії (західних, східних і південних¹) в дворянському середовищі існувало дві групи дворян: 1) дворянство, яке не вирізняється від решти дворянства центральної Росії, 2) велика кількість дворян, які за своїм вихованням і світоглядом не вирізнялися від селян [26, с.5].

Автори брошури «Современное назначение русского дворянства» І.Д. та П.О. Кашкарови визнавали лише незначні зміни в середовищі дворянства пореформеної доби. Вони вважали, що дворянська корпорація в період реформ Олександра II, як і раніше, залишалась сильною, а, отже, саме вона могла «внести у внутрішнє життя (Росії – І.К.) моральну і розумову дисципліну». Лише незначна частина

окремих «слабохарактерних» дворян, які не контролювалися суспільною думкою своєї верстви, відійшли від загальнодворянських справ [14, с. 13, 14].

В іншій своїй брошурі П.О. Кашкаров пояснював, що незначна роз'єднаність дворянства стала наслідком впливу на дворянство певних елементів з різних станів тогочасного суспільства, які формували з дворян різного роду ізольовані групи [15, с. 9].

На відсутність повної «солідарності думок» дворянства вказував Д. Орлов. Втім, він вважав, що дворяни мають об'єднуюче начало, яким є самодержавна монархія [22, с. 4].

Тож дворяни з «консервативного» табору неохоче говорили і писали про протиріччя та неоднорідність дворянської верстви. Чи не головною причиною поступового роз'єднання дворянства вони називали не внутрішні протиріччя, які охопили дворянську верству, а зовнішні впливи, якими, на їх переконання, були реформи Олександра II. Як влучно підмітив сучасний російський дослідник В.А. Шаповалов, «авторам-дворянам не вигідно було підкреслювати соціальну неоднорідність дворянства ... Необхідно було в очах громадськості виглядати єдиною силою» [38, с. 189].

В радянській історіографії дворянська верства, як відомо, характеризувалася переважно з негативного боку. Відомий дослідник історії російського дворянства А.П. Корелін чітко визначав, що «через всі шари і групи (дворянства – І.К.) проходили лінії класових градацій» [16, с. 131]. Більше того, навіть в законодавстві Російської імперії дворяни ділилися на спадкових та особистих, які між собою мали суттєві різниці. Також поділ проходив і в економічній площині, оскільки матеріальне забезпечення дворян було різним. А.П. Корелін виділяв чотири категорії дворян-землевласників: дрібнопомісні, які володіли площею до 100 десятин землі, середньопомісні – від 100 до 500 десятин,

великі – від 500 до 1000 десятин і найбільші – від 1000 до 5000 десятин [16, с. 50, 62].

Ще один спеціаліст з історії російського дворянства Ю.Б. Соловйов серед причин, які вели до поділу дворянської верстви на окремі групи і фракції називав капіталістичні відносини, які бурхливо розвивалися у другій половині XIX ст. та реформи Олександра II, серед яких найбільший вплив на роз'єднання дворян мала земська реформа. На думку Ю.Б. Соловйова «в діяльності земства проявилася вся неоднорідність дворянства, не узгодженість інтересів різних його фракцій» [36, с. 192, 218].

В американській історіографії дослідники С. Беккер, Т. Еммонс і Р. Меннінг були одностайні в оцінці дворянства пореформеного періоду, вважаючи його неоднорідним.

С. Беккер писав про втрату інтересу і байдужість дворянства до власних корпоративних структур [40, р. 143].

З С. Беккером погоджувався Т. Еммонс відзначаючи слабкий інтерес дворян до корпоративних установ повітового і губернського дворянства [41, р. 17]. Наслідуючи відомого російського діяча князя О.І. Васильчикова², Т. Еммонс виділив три основні прошарки або соціально-економічні класи дворянства: 1) великі землевласники, які не жили в провінції; 2) середні землевласники (поміщики), які брали активну участь в житті губернії; 3) дрібні землевласники, які служили в армії і на цивільній службі [41, р. 4-5].

Схожий поділ застосувала дослідниця Р. Меннінг. Вона виділила три групи дворян: 1) служилі або безземельні дворяни, 2) високоосвічені дворяни, які присвятили себе мистецтву, науці і вільним професіям, часто служили в земських установах (Р. Меннінг називає їх дворянською інтелігенцією), 3) земельне дворянство (landed gentry) займалася сільським господарством і громадськими справами [42, р. 43].

В сучасній російській історіографії також утвердилася думка про неоднорідність дворянської верстви.

Історик з Білгородського державного університету В.А. Шаповалов виділяє три традиційні групи дворянства: еліта, середня (перехідна) група і «дно», але серед цих груп він також виділяє підгрупи, які різнилися в рівні матеріального забезпечення [38, с. 199].

Аналізуючи ставлення дворян до власних корпоративних установ, він дійшов висновку, що яскраво виражена внутрішньостанова дистанційованість дворянства для громадськості маскувалась корпоративною солідарністю. В.А. Шаповалов вважає, що внутрішні протиріччя між різними групами дворян приховувалися тому, що в очах самодержавства це могло означати ослаблення традиційної соціальної бази самодержавства, що в свою чергу звузило б можливості апеляції до уряду з боку дворян [38, с. 202, 204].

Такої ж думки дотримується дослідник В.С. Калабухов [13, с. 20]

О.Є. Шевніна говорить про соціальну диференціацію дворянської верстви, яка була викликана новими соціально-економічними умовами пореформеної доби. На думку дослідниці в дворянському середовищі існували групи, які «ставили полярні цілі, вибудовували протилежні за своїм сенсом прогнози на майбутнє» [39, с. 24]

І.М. Лещенко також ділить пореформене дворянство, зважаючи на тенденції дворянського служіння: 1) бюрократично-станове і 2) суспільно-станове. На думку автора, саме громадська діяльність сприяла ослабленню корпоративної замкненості дворян [19, с. 23, 25].

Дослідниця І.Г. Онопрієнко також ділить дворянство на дві основні групи: 1) перша складалася з дворян, які поступово втрачали престижне становище вищої верстви суспільства, 2) до другої групи належали дворяни, які змогли пристосуватися до змінених умов життя у пореформений період [21, с. 20].

В дечому ідеалістичний образ дворянства показаний в роботі І.Ю. Рябової. Хоча автор визнає, що у пореформений час відбувається розмивання самої дворянської верстви та

зміна орієнтирів самоідентифікації, однак дворянський стан характеризується як окрема, відмінна від інших станів Російської імперії верства [35, с. 23, 24]

Таким чином, всі історики визнають факт розпорошеності дворянської верстви, в середовищі якого існували різні групи, підгрупи і фракції.

З'ясуємо тепер наскільки одно чи неоднорідним було катеринославське дворянство. Оскільки ніхто з дослідників окремо не досліджував це питання, представлений в публікації матеріал ґрунтується переважно на архівних та опублікованих джерелах.

В першу чергу погодимося з очевидним фактом, поміченим А.П. Кореліним, що за російським законодавством дворяни ділилися на дві не рівні за своїми правами групи: спадкові і особисті дворяни, які входили до різних списків, що склалися повітовими маршалками. Наприклад, за списками дворян Новомосковського повіту, складених у 1886 р., спадкових дворян в повіті нараховувалося 106 осіб, особистих – 100 осіб [10, арк. 6-10 зв.].

Дворяни також ділилися за принципом права участі або не участі у роботі губернського і повітового дворянського депутатського зібрань. За список 1859 р. дворяни Олександрівського повіту ділилися на 4 розряди: 1) дворяни, які мали право безпосередньо брати участь у виборах і взагалі у справах дворянського зібрання; 2) дворяни, які мали право голосу у справах зібрання та обирали вповноважених для участі у виборах; 3) дворяни, які мали право брати участь у справах зібрання окрім виборів; 4) дворяни, які не мали нерухомого майна і не брали участі в справах зібрання та виборах [11, арк.4945-4974.]. Перша категорія дворян відносилася до найбільш заможних. Водночас остання категорія була найбільш бідною, оскільки вони не мали земельних наділів взагалі.

Серйозну перевірку на міцність дворянська корпорація витримала в період реформ Олександра II.

Першим каменем спотикання стала Селянська реформа 1861 р., в період запровадження якої головне протистояння відбувалося по лінії поміщик-мировий посередник.

Одна з найгостріших конфліктних ситуацій, в якій зіткнулися інтереси представників дворянського стану, виникла у Верхньодніпровському повіті у 1862 р. Мировий посередник 6 дільниці З.Ф. Малама не знайшов спільної мови з родиною великих землевласників Лаппо-Данилевських. Лаппо-Данилевські були відомі в повіті своїм зневажливим і байдужим ставленням до свої кріпаків, і таке ставлення не змінилося після 1861 р. Натомість Захарій Федорович Малама мав добрі характеристики з боку губернаторів О.К. Сіверса і П.О. Извольського, які вважали його одним з найкращих мирових посередників у всій губернії, що користувався підтримкою більшості дворянства [32, арк. 34 зв., 35 зв.].

З.Ф. Малама неодноразово звертав увагу Лаппо-Данилевських на необхідність людського ставлення до колишніх кріпаків, однак поміщики не проявляли жодної реакції. У жовтні 1862 р. З.Ф. Малама своєю владою звільнив тимчасовозобов'язаних селян (жінок, які працювали при маєтку) від зобов'язань перед О.О. Лаппо-Данилевським, через те, що той не надавав працівникам належного харчування та одягу [32, арк. 57]. Схожим було ставлення сина О.О. Лаппо-Данилевського поміщика П.О. Лаппо-Данилевського до найманих робітників. Тривалий час вони не отримували провізії, тому залишили економію поміщика і звернулися до мирового посередника З.Ф. Малами. В результаті П.О. Лаппо-Данилевський звинуватив мирового посередника в тому, що той не повернув робітників в маєток. Спростовуючи несправедливі звинувачення, З.Ф. Малама пояснював, що не мав таких повноважень, оскільки не будучи поліцейським чиновником не мав права силою повертати

робітників, а лише діяв методами усного переконання [32, арк. 58 зв.-59].

Лаппо-Данилевські подали до Катеринославського губернського у селянських справах присутствія ще одну скаргу на З.Ф. Маламу, суть якої полягала в тому, що мировий посередник дізнавався про порушення в маєтку не від самих Лаппо-Данилевських, а від волосного старости. Пояснюючи свої дії, З.Ф. Малама доводив до відома Губернського у селянських справах присутствія факти, які свідчили, що поміщик не реагував на письмові звернення мирового посередника. До того ж перевірка скарг на поміщика з боку селян через волосних старшин практикувалась майже всіма мировими посередниками, оскільки інакше зробити було й не можливо [32, арк. 60].

Про не переконливість скарг Лаппо-Данилевських свідчить той факт, що вони подали їх більше ніж через півроку після згадуваних у скаргах подій. Скарги були розглянуті у травні 1863 р. в Катеринославському губернському у селянських справах присутствії. В своєму рішенні присутствіє зазначило, що «Малама своїми діями у відношенні Лаппо-Данилевських не виправдав святості свого призначення, діючи з явним обтяженням їх участі в усіх випадках, де від його розпоряджень прямо залежали значні інтереси старовинної і влаштованої економії» [32, арк. 54].

Хоча звинувачення було серйозним, рішення присутствія було своєрідним. З.Ф. Малама змушений був зняти із себе обов'язки мирового посередника і увійшов до складу Губернського у селянських справах присутствія.

По суті справи, Лаппо-Данилевські «вижили» з повіту не угодного їм мирового посередника, оскільки його дії відповідали інтересам селян, а не поміщика. Ставлення до селянського питання поставило дворян Маламу і Лаппо-Данилевських по різні боки ситуації, тобто розділило представників однієї корпорації.

Ще один конфлікт на ґрунті невдоволення діями мирових посередників виник у Новомосковському повіті.

Маршалок дворян Новомосковського повіту М.Б. Герсеванов був категорично проти положення Селянської реформи, яким запроваджувалась посада мирового посередника. З цього питання у листопаді 1861 р. він мав розмову з Катеринославським губернатором О.К. Сіверсом, який його не підтримав, потім мав зустріч з Новоросійським і Бессарабським генерал-губернатором О.Г. Строгановим, а пізніше спеціально їздив до Петербургу на аудієнцію до міністра внутрішніх справ П.О. Валуєва [33, арк. 19 зв.]. Свої думки М.Б. Герсеванов виклав у доповідній записці. Подібні «Записки» склали Георгій Борисович Герсеванов (рідний брат Миколи Борисовича), який очолював верхньодніпровське дворянство і маршалок дворян Новомосковського повіту Любим Іванович Коростовцев, яких М.Б. Герсеванов залучив до себе в союзники.

Основна тональність «Записок» полягала в тому, що мирові посередники діяли не в інтересах поміщиків. «Деякі з них, – йшлося в «Записці» М.Б.Герсеванова, – діють в своїх рішеннях на шкоду справедливим і законним вимогам землевласників і через те породжують велику кількість скарг від останніх» [33, арк. 4].

Автори «Записок» висували щодо посередників надумані звинувачення в тому, що ті не завжди до кінця присутні на мирових з'їздах, листуються безпосередньо з губернським присутствієм, не надають з'їзду звіту, який не має чіткого поняття про діяльність посередників. Для виправлення ситуації М.Б. Герсеванов у своїй «Записці» висував такі пропозиції: 1) надати право головам повітових мирових з'їздів атестувати посередників перед губернським присутствієм; 2) у випадку якихось порушень представляти вчинки посередника на обговорення повітового дворянського зібрання; 3) мировий

посередник не мав права здійснювати будь-які розпорядження без рішення мирового з'їзду; 4) на з'їздах посередник повинен був звертатися до голови з'їзду на пряму і вже той мав робити відповідні розпорядження у конкретних випадках [33, арк. 6 зв, 7]. Всі ці пропозиції прямо суперечили основним положенням Селянської реформи і, зрозуміло, не могли бути схвалені.

По суті, М.Б. Герсеванов та інші автори «Записок» пропонували поставити мирового посередника в більшу залежність від голови мирового з'їзду, очолюваного повітовим маршалком дворянства. Більше того, в «Записках» були висновки, які ображали честь і гідність мирових посередників, які були людьми шанованими. Автори записки натякали, що більшість мирових посередників люди малоосвічені, які обійняли посаду посередника заради жалування, що вони не знають місцевості на відміну від поміщиків [33, арк. 15-16].

Маршалок дворян Катеринославської губернії А.М. Миклашевський не підтримав пропозиції М.Б. Герсеванова, ставши на захист мирових посередників, які теж належали до дворянської верстви.

Через кілька років після появи згаданої вище «Записки», М.Б.Герсеванов написав ще одну на ім'я голови Губернського у селянській справі присутствія, яким тоді був губернатор Г.О. Вавель-фон-Крігер. В ній він дав оцінку діям всіх посередників, яких не назвав в записці 1861 р. Серед них найбільшої критики були піддані В. Биков, який на думку М.Б.Герсеванова, не відповідав званню посередника та М. Курилін, який хоча й вів справу добре, застосував одного разу військову силу до селян, як вважав М.Б. Герсеванов, без необхідності [29, арк. 3 зв].

Про ставлення М.Б. Герсеванова до дій деяких мирових посередників, не без втручання губернатора Г.О. Вавель-фон-Крігера, стало відомо дворянам Новомосковського повіту і це, звісно, вплинуло на популярність і авторитет М.Б. Герсеванова в очах частини дворян повіту.

[29, арк. 2 зв. - 3]. М.Б. Герсеванов з цього приводу писав, що «начальник губернії всупереч своєму благородному характеру і службовому обов'язку, прочитав в губернському присутствії конфіденційну записку, яка призначалася для його особистих міркувань... Якби він погодився зі мною, то читання записки, могло принести лише користь, але, оскільки зроблено, всупереч мені, то читання не могло призвести ні до чого окрім не задоволення» [29, арк. 2 зв. - 3].

Проти М.Б. Герсеванова утворилася «опозиція» і в кінці 1866 р. новомосковське повітове дворянське зібрання замість нього обрало нового маршалка – Олексія Олександровича Гана [27, с.73].

Менше протиріч в дворянському середовищі викликала Судова реформа 1864 р. У 1869 р, коли у Верхньодніпровському повіті почали діяти мирові судові установи голова Верхньодніпровського з'їзду мирових суддів, відомий громадський діяч О.М. Поль влаштував з цього приводу святковий вечір. На вечорі між поміщиком Н.С. Романовським і О.М. Полем стався конфлікт, який трохи не призвів до дуелі. Завдяки заяві родича О.М.Поля С.С.Потоцького, «прийнятими з боку справника заходами запланована дуель не відбулась, а з боку поліції порушено судову справу проти порушників благопристойності в громадському зібранні і зроблено дізнання про намір вищезазначених осіб битись на дуелі» [30, арк. 131].

Згадуваний вище О.М. Поль займав принципову позицію в питанні обрання кандидатур на посади дільничних та почесних мирових суддів. Це призвело до конфлікту з маршалком Верхньодніпровського дворянства С.О. Лаппо-Данилевським. О.М. Поль наполягав на тому, що С.О. Лаппо-Данилевський не мав права обіймати посаду судді, оскільки в нього не було відповідної освіти і досвіду роботи [34, арк. 34].

Такого роду суперечки явно не сприяли єдності дворян і не додавали їм авторитету в очах влади та інших соціальних станів.

Не було одностайним сприйняття з боку дворянства «Положенням про земських дільничних начальників», яке, здавалося, мало як раз вдовольнити потреби «благородного стану». У своєму огляді це відмітив голова губернського жандармського управління. В огляді він писав, що серед дворянства часто лунають протести з боку «передових» дворян на ті пільги, які даровані імператором «Положенням про земських дільничних начальників». Після появи вітального адресу дворян присяжні засідателі Катеринославського окружного суду³ склали ухвалу і зібрали 75 рублів сріблом задля увічнення будь-якою дією пам'яті Олександра II, який здійснив судову реформу, що запроваджувала інститут мирового суду [5, арк. 1 зв.].

Такий жест свідчив про не однозначне ставлення окремих дворян до контрреформ Олександра III.

Та найбільш масштабне протистояння різних дворянських угруповань мало місце після запровадження положень Земської реформи 1864 р.

Вже у перший рік роботи Катеринославського губернського земського зібрання серед його членів виник конфлікт, який призвів до відставки губернської земської управи. Між собою не полагодили член управи С.О. Коростовцев та голова управи Д.Н. Бразоль і ще один член управи І.Д. Яковлев [17, с. 22].

У лютому 1868 р. між гласними губернського земства від Верхньодніпровського повіту О.М. Полем, С.С. Потоцьким, С.С. Маєвським та М.І. Маламою з одного боку та губернським маршалком П.А. Струковим з іншого боку виникла суперечка з приводу дострокового закриття грудневої 1867 року сесії губернського земства. Частина гласних підтримала О.М. Поля та його однодумців, однак більша частина гласних стала на бік губернського маршалка. З обох боків були

дворяни, які, де факто, в цьому питанні розділилися на два табори.

На 12-му черговому губернському земському зібранні, яке відбулося у жовтні 1877 року, вкотре було підняте питання про заборгованість Катеринославського дворянського депутатського зібрання перед губернським земством в розмірі 24000 рублів. Цей борг виник ще до появи земських установ, але він значився на балансі земства. У жовтні 1877 р. голова губернської земської управи П.О. Янченко, який належав до великих землевласників Бахмутського повіту, виступив із доповіддю про борг дворянського зібрання перед управою, говорячи про можливість повернення цієї суми через суд. Маршалок дворянства Г.П. Алексеев захищав дворянське зібрання, аргументуючи тим, що ця сума позичена дворянством ще до появи земств (з сум губернського земського збору) і гадав, що дворянство і земство мають порозумітися і знайти компромісне рішення, оскільки «буде дуже прикро, якщо ці два стани – земство і дворянство – увійдуть у суперечку між собою в суді» [37, с. 79]. Г.П. Алексеев пропонував земству почекати ще кілька років, але земство (ідею висловив гласний Г.М. Сарандинакі) висловилося за погашення боргу частинами. П.О. Янченко і Г.П. Алексеев хоча й належали до дворянської корпорації, однак питання, які необхідно було вирішувати земству в цьому конкретному випадку розділили їх.

Весь час існування земства дворяни постійно ділилися на групи та фракції через різні бачення вирішення питань, які стояли перед земством, а іноді й через вікову різницю.

У 1888 р. начальник Катеринославського жандармського управління доповідав начальнику Департаменту поліції, що, хоча дворянство й залишається вірним монархії, але наголосив на тому, що «молодь ставиться з певною зверхністю, навіть зі зневагою до влади і старших взагалі. Вони не вірять в досвідченість останніх і вважають їх перепороною до прогресу і успіху земських

справ. Єдності в цій верстві не має зовсім, чому підтвердженням служать останні вибори маршалка дворянства... Виявляється нині, що дворянство було поділено тоді на 12 груп, геть протилежних одна одній, і якщо й дійшли згоди, лише завдяки злій критиці і глузуванням, котрим було піддано дворянство» [4, арк. 4 зв. - 5].

У 1890 р. начальник губернського жандармського управління у своєму звіті знов піддавав критиці дії дворян. «Дворяни, – доповідав він, – замість того, щоб бути готовими завжди з гідністю відбити всі злі нападки і показати себе гідними представниками передової верстви, інтригами між своїми ж дворянами, брудними наклепами, які висловлюються вголос, не соромлячись, навіть під час земських зібрань лише дають ґрунт зловтішатися людям». На підтвердження своїх слів він навів випадок, який стався у жовтні 1889 р. Під час відзначення річниці порятунку імператорської родини на станції Лозовій маршалок дворян Павлоградського повіту В.С. Коростовцев запропонував присутнім сніданок. Деякі земці відмовилися, після чого дворяни не стрималися і дійшли до лайки між собою, що сильно їх дискредитувало [5, арк. 2].

Однією з гострих проблем для дворян-земців завжди було наповнення бюджету губернського земства. При чому найбільш злісними не платниками земських зборів були великі землевласники, які «не вважали своїм обов'язком підпорядковуватися вимогам земства» [3, арк. 4-4 зв.].

Ще одним постійним джерелом конфліктів було протистояння так званих «передових» земців, які прагнули до збільшення ролі земств та земців «консерваторів», які намагалися перетворити земство в інструмент задоволення в першу чергу інтересів дворянства.

На початку діяльності земських установ Катеринославської губернії серед найбільш активних гласних був барон М.О. Корф. Він прагнув перетворити земство на структуру,

яка повинна була працювати на благо всього населення губернії, виступаючи за збільшення повноважень земських установ і надання їм більшого значення [30, арк.81 зв.].

На лютому 1868 року засіданні губернського земства проти М.О. Корфа виступили представники «консервативного» крила зібрання, до числа яких належали голова зібрання П.А. Струков, гласні Д.Н. Бразоль, М.Б. Герсєванов, І.Я. Нестелей, Г.Л. Синегуб. За їх участі під час обрання голови губернської земської управи кандидатура М.О. Корфа була відхилена. Через 4 роки М.О. Корф не зміг пройти до Олександрівського повітового земського зібрання по курії землевласників. У листі до Х.Д. Алчевської він писав: «20 травня я урочисто був забалотований в повітові гласні двома третинами голосів на виборчому з'їзді землевласників Олександрівського повіту. Немає дивуватися тому, що могла зібратися зграя негідників і за допомогою балотування позбутися чесної людини» [25, с. 60.].

Деяким дворянам-землевласникам не подобалися ідеї М.О. Корфа щодо неможливості наділення дворян-землевласників привілеями. Він виступив проти надання великим землевласникам привілеїв, які б давали їм право не відбувати підводну повинність і проходити до земського зібрання без виборів. М.О. Корф вважав користування привілеями для себе образливим і був проти того, щоб хтось інший ними користувався [1, с. 61.].

Так само не догодив земцям з «консервативного» табору голова губернської земської управи В.І. Карпов. Молодий і перспективний землець, яким був В.І. Карпов у грудні 1900 р. був переобраний, оскільки його занадто «радикальні», на думку деяких земців, ініціативи не були сприйняті більшістю губернського земства, яке за своїми настроями було «консервативним». Причини крилися в тому, що він проявив себе занадто ліберальним у своїх пропозиціях і кадровій політиці в управі, робив непродумані кроки як голова управи. На думку Б.Б. Веселовського «ліберальна

управа» В.І. Карпова була переобрана під натиском землевласницької більшості зібрання, активними представниками якої були Михайло Володимирович Родзянко і Віктор Іванович Карпов (старший брат Володимира Карпова) [2, с. 278].

«Неблагонадійний» склад управи турбував начальника катеринославських жандармів. Ним також був занепокоєний М.В. Родзянко, який згодом заступив В.І. Карпова на посаді голови управи [7, арк. 7]. Діячі ліберального спрямування сприйняли заміну В. Карпова М. Родзянком як наступ консервативних сил у земстві. Б. Веселовський наводить в своїй роботі цитату з журналу «Вестник Европы», в якому зазначалося, що «не земським духом повіяло в Катеринославському земстві ... з обранням Родзянко» [2, с. 279].

Отже, внутрішні суперечки, які існували в дворянській корпорації яскраво проявили саме себе в земських установах. Розкол дворянства пролягав буквально по всім напрямам: матеріальному, віковому, світоглядному.

Ще з дореформеного часу традиційним залишалось протистояння між різними дворянськими угрупованнями за впливи в повітах і губернії, яке точилося в губернському та повітовому дворянському зібраннях.

У 1862 р. замість авторитетного серед дворян А.М. Миклашевського на посаду губернського маршалка було обрано К.П. Шабельського. Однак Катон Шабельський виконував обов'язки маршалка недовго. У 1864 р. виконуючим обов'язки губернського маршалка став повітовий маршалок Катеринославського повіту М.Д. Милорадович. Своїми діями він явно не сприяв єдності дворянського співтовариства. Під час приїзду до Катеринослава восени 1864 р. міністра внутрішніх справ П.О. Валуєва, М.Д. Милорадович не запросив на зустріч з ним декого з дворян, серед яких був і А.М. Миклашевський. Проти таких дій М.Д. Милорадовича виступила група поміщиків Катеринославського повіту. Їх представник

Я.Я. Савельєв, колишній член Катеринославського губернського у селянській справі присутствія, а в майбутньому маршалок дворян Катеринославського повіту, звернувся до виконуючого обов'язки маршалка дворян Катеринославського повіту М.І. Ломиковського з пропозицією відправитися до М.Д. Милорадовича і передати йому бажання дворян, аби він зняв із себе звання губернського маршалка. Формальним приводом для зняття повноважень був той факт, що М.Д. Милорадович де-юре не належав до числа поміщиків Катеринославської губернії [30, арк. 1]. Справжньою ж причиною була боротьба за вплив на соціально-економічну ситуацію в губернії. До того ж, якщо вірити катеринославському губернатору Г.О. Вавелю фон Крігеру М.Д. Милорадович був людиною обмеженого кругозору і перебував в моральній залежності від свого тестя, колишнього відкупника Щербакова, який мав значний вплив на вирішення різних питань в Катеринославі [30, арк. 8 зв. - 9].

Врешті, незадоволені вчинками М.Д. Милорадовича дворяни у вересні 1865 р. змусили його піти у відставку «в зв'язку з домашніми обставинами» [30, арк. 25, 26 зв.].

Губернським маршалком було обрано П.А. Струкова, у якого відносини з дворянством Катеринославської губернії теж склалися не гладко. Він увійшов в конфронтацію з вище згадуваним Я.Я. Савельєвим. Під час відрядження П.А. Струкова до Санкт-Петербургу Я.Я. Савельєв виконував обов'язки губернського маршалка. У листопаді 1868 р. він погодив з міською думою Катеринослава контракт на облаштування водогінної машини у Потьомкінському саду, який належав дворянству. Повернувшись з Петербургу, П.А. Струков заявив про незаконність рішення, яке прийняв Я.Я. Савельєв. Однак того підтримали більшість повітових маршалків дворянства.

Різка позиція П.А. Струкова в цьому питанні, як зазначав катеринославський

губернатор, «набула великого значення, тому що збурила громадську думку проти Струкова» [30, арк. 124-125 зв.].

П.А. Струков повівся з повітовими маршалками самовпевнено, вважаючи себе повновладним господарем. У діях Я.Я. Савельєва він запідозрив прагнення останнього головувати над губернським дворянством, засудивши його дії. Втім, на думку губернатора, Я.Я. Савельєв не перевищував повноважень і діяв на користь спільного блага [30, арк. 125 зв. - 126].

Неприятність Я.Я. Савельєва і П.А. Струкова зберігалась і надалі. Коли у 1869 р. в Катеринославській губернії створювалися мирові судові установи, Катеринославське повітове зібрання, на чолі якого тоді стояв Я.Я. Савельєв, не підтримало кандидатури П.А. Струкова і Г.П. Алексєєва на посаду мирових суддів [30, арк. 139-140].

Внутрішні протиріччя між дворянами виявляли себе не лише на губернському рівні. Протягом 1860-1870-х років у Верхньодніпровському повіті тривало напружене протистояння між родиною Лаппо-Данилевських та С.С. Потоцьким в боротьбі за місце повітового маршалка.

У 1862-1864 рр. С.С. Потоцькому вдалося потіснити Сергія Олександровича Лаппо-Данилевського з посади повітового маршалка. Однак у 1866 р. С.О. Лаппо-Данилевський знову обійняв цю посаду, тоді як Созонт Потоцький був обраний головою повітової земської управи. У 1871 р. С.С. Потоцький знову став повітовим маршалком, випередивши при цьому ще одного представника родини Лаппо-Данилевських Петра Олександровича.

Під час наступних губернських дворянських зборів у вересні 1874 р. П.О. Лаппо-Данилевський, використавши епізод зі скаргою поміщика Верхньодніпровського повіту поручника Олександра Бородаєвського на дії маршалка С.С. Потоцького, привселюдно відмовився визнавати С.С. Потоцького маршалком. «Після заяви Бородаєвського, – заявив він у

зібранні, –я вважаю безчесним бути під вашим головуванням» [31, арк. 6].

На цьому конфлікт не був вичерпаний. Наступного дня (21.09.1874 р.) С.С. Потоцький через хворобу не був присутній в залі дворянського зібрання і місце маршалка зайняв кандидат на посаду П.О. Лаппо-Данилевський. Коли він оголосив початок виборів піднявся поміщик Олександр Ставровський звернувся до головуючого зі словами: «Вчора ви вважали безчестям бути під головуванням Потоцького, а сьогодні я уповноважений іншими дворянами, оголошую вам, що ми вважаємо безчестям бути під вашим головуванням» [31, арк.6 зв.]. Ображений П.О. Лаппо-Данилевський вийшов із зали і верхньодніпровське дворянство знову обрало повітовим маршалком С.С. Потоцького.

В середині 1880-х рр. полем боротьби за місце маршалка став Новомосковський повіт. Початок цього протистояння був покладений в кінці 1883 р., коли місце повітового маршалка обійняв Д.Є. Авксентьев. Дмитро Авксентьев будучи землевласником Верхньодніпровського повіту двічі обирався керівником Верхньодніпровського дворянства. У Новомосковському повіті він був «чужий», тому його кандидатура була сприйнята без ентузіазму. На чолі «опозиції» став М.В. Курилін. Під час з'їзду землевласників у червні 1884 р., на якому обиралися гласні до повітового земського зібрання, М.В. Курилін звинуватив Д.Є. Авксентьева у перевищенні повноважень. Під час балотування Д.Є. Авксентьев брав активну участь у виборах. Михайло Курилін, посилаючись на Ст.23 «Положення про земські установи» просив визнати вибори такими, що не відбулися, оскільки Д.Є. Авксентьев на мав достатнього майнового цензу в повіті для участі у виборах. Під скаргою М.В. Куриліна підписалися ще кілька дворян: Віктор Соловійов, барон Петро Беллінсгаузен, поручик Степан Ілляшенко, Дмитро фон Гесберг, Аркадій Адаменко, Веніамин Стадіон. Однак з'їзд

землевласників визнав аргументи М.В. Куриліна не переконливими і затвердив результати виборів [9, арк. 7-9].

Втім М.В. Курилін на цьому не зупинився. Восени 1884 р. відбулося чергове засідання Новомосковського повітового земського зібрання, на якому головував Д.Є. Авксентьев. Він же був обраний новим головою повітової земської управи замість М.В. Куриліна [28, с. 29].

Новий голова управи повинен був прийняти справи у попереднього, однак прибувши на чергове засідання Новомосковського земського зібрання Д.Є. Авксентьев та члени управи знайшли приміщення повітової управи зачиненим, а колишній голова управи М.В. Курилін був відсутній. При чому всі папери, приходні і видаткові книги та касу М.В. Курилін вилучив, зберігаючи їх в своєму маєтку [9, арк. 10].

Така поведінка з боку М.В. Куриліна, яка нагадувала «дрібну помсту» за втрату посади не личили представнику «благородного» стану.

У боротьбі за посади дворяни нерідко використовували губернську владу. На рубежі XIX–XX століть повітове дворянство Бахмутського повіту спостерігало за запеклою боротьбою за вплив в повіті між Ф.О. Бантишем та родиною Карпових.

Родина Карпових володіла великими за площею маєтками, а також вугільними копальнями в Бахмутському повіті. Карпови посідали всі значні посади в повіті: Олександр Олександрович до 1899 р. був маршалком повітового дворянства, з 1900 р. – головою повітової управи, з 1907 р. дворянство очолив Костянтин Іванович. Федір Олександрович Бантиш перебував в опозиції до Карпових, змагаючись з Карповими за вплив в повіті. Оскільки матеріально він програвав Карповим, то залучив собі в союзники катеринославського губернатора П.Д.Святополк-Мирського. До 1899 р. Ф.О. Бантиш був головою повітової управи, а у 1899 р., не без підтримки губернатора став маршалком дворянства.

Намагаючись закріпитися за посаді повітового маршалка, Ф.О. Бантиш в кінці 1901 р. знову звернувся П.Д. Святополк-Мирського, який на той момент обіймав посаду товариша (заступника) міністра внутрішніх справ. В листі від 11 грудня 1901 р. Ф.О. Бантиш писав Петру Дмитровичу: «Ананій Петрович Струков повідомив мені, що граф Келлер представить мене до придворного звання. Знаю, що повинен за це дякувати Вам ... Для мене це має велике значення. Ви знаєте, що завдяки цій царській милості я, дай Боже, буду обраний в маршалки і очищу нарешті повіт, до якого я прив'язаний, від цієї карповської партії і дам управі (повітовій земській управі – І.К.) можливість вільно зітхнути і працювати» [8, арк. 8-8 зв.].

Боротьба за посади часто прикривалась благородними помислами, але самі засоби і принципи, які при цьому використовувалися не завжди можна назвати благородними.

У пореформений час посада повітового маршалка дворян стала неймовірно привабливою. Повітовий маршалок, по суті, контролював всі сфери життя в повіті: очолював дворянське самоуправління, земство (з 1866 р.), мировий суд (з 1869 р.), присутствіє з рекрутської повинності, селянське присутствіє (з 1874 р.), повітову училищну раду (з 1874 р.), присутствіє у питних справах (з 1885 р.). Такі широкі повноваження приваблювали багатьох дворян, внаслідок чого і виникало протистояння між різними дворянськими родинами і групами дворян.

На закінчення характеристики відносин представників дворянської корпорації Катеринославської губернії додамо ще один невеличкий штрих, який, хоча й не може вважатися суттєвим, але все ж певним чином характеризує катеринославське дворянство.

У грудні 1863 р. в Новомосковському повіті виник конфлікт на етнічному ґрунті, який, щоправда, відразу ж був погашений. Під час публічного танцювального вечора судовий слідчий Косовський і чиновник з

особливих доручень при губернаторі І.І. Баранович погрожували мировим посередникам Й.Т. Дверницькому і Й.М. Свенцицькому (за етнічною приналежністю поляки), щоб вони передали повітовому маршалку М.Б. Герсванову, що вони «за дії проти польської партії його застрелять або заріжуть» [29, арк. 2]. Під тиском дворян, які були свідками цієї розмови, Й. Дверницький і Й. Свенцицький склали з цього приводу заяву. Наслідком цієї заяви стало переведення І.І. Барановича до Курської губернії. В свою чергу один із заявників – Й. Свенцицький потрапив у немилість до віце-губернатора М.І. Барановича, який доводився старшим братом І.І. Барановичу [29, арк. 2 зв.].

Зазначимо, що цей епізод не є показовим для характеристики відносин катеринославського дворянства, яке складалося з представників різних етносів. Не зважаючи на різне етнічне походження, в губернському дворянському зібранні в період, коли тільки запроваджувалися реформи Олександра II спокійно уживалися прибалтійські німці барони М.О. Корф і П.Ф. Беллінсгаузен, грузини М.Б. Герсванов і О.С. Гангелов, росіяни П.А. Струков і О.О. Карпов, молдавани О.Ф. Бантиш і Г.М. Булацель, українці В.В. Кашенко, М.Д. Мізко, серби О.В. Депрерадович і М.К. Сабо, грек В.Г. Христофоров та інші. Тому вищезгаданий епізод був швидше виключенням. Можливо, пристрасті загострилися через польське повстання, яке тривало як раз у 1863 р.

Через формальну рівність перед законом всіх спадкових дворян етнічна приналежність не була каменем спотикання між катеринославськими дворянами. Однак в іншому дворяни Катеринославської губернії мали чимало причин для протистояння: 1) різниця в правах спадкового і особистого дворянства; 2) вплив матеріальної складової, адже дворяни, які володіли не значними за площею земельними наділами або взагалі не володіли землею не мали права брати участі

у роботі дворянських зібрань; 3) вікові розбіжності, які часто призводили до непорозумінь між молодшими і старшими представниками дворянської корпорації; 4) різний світогляд і погляди на майбутній розвиток соціальної, соціально-економічної, суспільно-політичної складових Російської держави; 5) різне ставлення дворян до реформ, які проводилися Олександром II і контрреформ Олександра III; 6) неприязнь на ґрунті боротьби за вплив над повітовими управлінськими структурами в дворянському і земському самоврядних інституціях.

У 1893 р. начальник Катеринославського жандармського управління констатував такий сумний факт: «Серед дворян існує, на превеликий жаль, відчутна і явна незгода і ворожість» [6, арк. 4].

Навряд чи до 1861 р. дворянство було монолітним і міцним у своїй єдності, однак реформ Олександра II стали каталізатором тих протиріч, які існували в дворянському середовищі. Дослідниця Ю.В. Мазур з цього приводу висловила слушну думку. «Не зважаючи на юридичне закріплення статусу, – зазначила вона, – дворянство не стало єдиними, що проявилось у другій половині XIX в епоху реформ» [20, с. 48]. Реформи виплеснули на поверхню ці протиріччя і вони стали відомі широкому загалу, що в свою чергу, суттєво вдарило по авторитету дворянської корпорації, яка чим ближче до початку XX ст., тим швидше втрачала свої позиції в усіх сферах життя суспільства.

Джерела та література:

1. Веселовский Б.Б. История земства / Б.Б. Веселовский. – СПб.: Издательство О.Н.Поповой, 1911. – Т.3. – 708 с.
2. Веселовский Б.Б. История земств / Б.Б. Веселовский. – СПб.: Издательство О.Н.Поповой, 1911. – Т.4. – 696 с. – 104 с. – XXIX с.
3. Государственный архив Российской Федерации (далі ГАРФ). – Ф.102. Департамент полиции. 3-е делопроизводство. – Оп.80. – Д.88. – Ч.4. 1884 г. Политический обзор Екатеринославской губернии. 52 л.
4. ГАРФ. – Ф.102. Департамент полиции. 3-е делопроизводство. – Оп.83. – Д.9. – Ч.21. 1887 г. Политический обзор Екатеринославской губернии. 68 л.
5. ГАРФ. – Ф.102. Департамент полиции. 3-е делопроизводство. – Оп.88. – Д.47. – Ч.24. – 1890 г. Политический обзор по Екатеринославской губернии. 16 л.
6. ГАРФ. – Ф.102. Департамент полиции. 3-е делопроизводство. – Оп.91. – Д.152. – Ч.11. – 1893 г. Политический обзор по Екатеринославской губернии. 16 л.
7. ГАРФ. – Ф.102. Департамент полиции. 3-е делопроизводство. – Оп.99. – Д.1. – Ч.12. – л.А. – 1901 г. – Политический обзор по Екатеринославской губернии. 11 л.
8. ГАРФ. – Ф.1729. Святополк-Мирский Петр Дмитриевич, князь, министр внутренних дел. – Оп.1. – Д.341. 1899-1904 гг. Письма предводителя дворянства Бахмутского уезда Ф.Бантыша П.Д. Святополк-Мирскому.
9. Державний архів Дніпропетровської області (далі ДАДО). – Ф.120. Екатеринославская губернская земская управа. – Оп.1. – Спр.1 б. Документы (дневник заседания, записки, заявления, объявления) о работе Новомосковского уездного земского собрания, проведение земских выборов. – 80 л.
10. ДАДО. – Ф.120. Екатеринославская губернская земская управа. – Оп.1. – Спр.1 д. – Список дворян землевладельцев Новомосковского уезда с указанием количества земли и окладные листы частных земских денежных сборов за 1888 г. 10 л.
11. Институт Рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського (далі ІР НБУ ім. В.Вернадського). Ф.П (Збірка Я.Новицького). – Спр. 24843. Список потомственным дворянам Екатеринославской губернии Александровского уезда, составленный по форме, приложенной к Ст.98. Т.III Свода законов (издание 1857 г.). Устав о службе по выборам. Июня 20 дня 1859 г.
12. ІР НБУ ім. В.Вернадського. Ф.П (Збірка Я.Новицького). – Спр. 24878. Папери мирового посередника.
13. Калабухов В.С. Эволюция менталитета дворянства Черноземного региона в пореформенный период 1861-1905 гг.: автореферат дис. На соискание ученой степени канд. истор. наук: спец. 07.00.02 «Отечественная история» / В.С. Калабухов. – М., 1997. – 21 с.
14. Кашкаров И.Д. Современное назначение русского дворянства / И.Д. Кашкаров, П.А. Кашкаров. – М.: В университетской типографии (М.Капков), 1885. – 15 с.
15. Кашкаров П.А. О дворянском сословии в России / П.А. Кашкаров. – СПб.: Типография «Общественная польза», 1885. – 15 с.
16. Корелин А.П. Дворянство в пореформенной России. 1861-1904 гг. Состав, численность, корпоративная организация / А.П.Корелин. – М.: Наука, 1979. – 304 с.
17. Кочергін І.О. Земське самоврядування Катеринославщини (персоналогічний вимір): Монографія / І.О. Кочергін. – Д.: Герда, 2011. – 216 с. – (Серія «DNIPROVIANA»)
18. Кочергін І.О. Олександр Польш: мрії, справи, спадщина / І.О. Кочергін. – Д.: Національна Гірнична академія України, 2002. – 222 с.

19. Лещенко И.Н. Потомственное дворянство в условиях пореформенной России (на материалах Тверской губернии): автореферат дис. на соискание ученой степени канд. истор. наук: спец. 07.00.02 «Отечественная история» / И.Н. Лещенко. – М., 2007. – 26 с.
20. Мазур Ю.В. Якійсний та кількісний склад дворянства України у II половині XIX – на початку XX ст. // Гілея: Збірник наукових праць. – К., 2009. Спецвипуск. – С.47-53.
21. Оноприенко И.Г. Быт провинциального дворянства: традиции и новации в 50-90-е годы XIX века (на примере Центрального Черноземья): автореферат дис. на соискание ученой степени канд. истор. наук: спец. 07.00.02 «Отечественная история» / И.Г. Оноприенко. – Воронеж, 2007. – 26 с.
22. Орлов Д. Задачи и цели нашего дворянства / Д. Орлов. – СПб.: Типография В.Мещерского, 1893. – 20 с.
23. Пазухин А.Д. Современное состояние России и сословный вопрос / А.Д. Пазухин. – М.: В университетской типографии (М.Капков), 1886. – 63 с.
24. Памятная книжка и адрес календарь Екатеринославской губернии на 1889 год. – Екатеринослав: Типография губернского правления, 1889. – 600 с.
25. Песковский М.Л. Барон Н.А. Корф. Его жизнь и общественная деятельность / М.Л. Песковский. – СПб., 1893.
26. Плансон А.А. О дворянстве в России. Современное положение вопроса / А.А. Плансон. – СПб.: Калашниковская типография Трунова, 1893. – 103 с.
27. Постановления очередного губернского земского собрания (с 21 ноября по 4 декабря 1867 года) Ноябрьской сессии 1867 года. – Екатеринослав: Типография Я.М. Чаусского, 1868. – 600 с.
28. Постановления XIX очередного Новомосковского уездного земского собрания 20-27 октября 1884 года. – Екатеринослав: Типография Н.Я. Павловского, 1885. – 215 с.
29. Российский государственный исторический архив (далі РГИА). – Ф.908. Фонд Валуев П.А. – Оп.1. – Д.222. Отношение председателя Екатеринославского губернского по крестьянским делам присутствия предводителю дворянства Новомосковского уезда и записка последнего о назначении мировых посредников в уезде в связи с сокращением мировых участков. 1864 г.
30. РГИА. – Ф.1282. Канцелярия министра внутренних дел. – Оп.3. – Спр.127. Дело по канцелярии с представлением еженедельных записок по Екатеринославской губернии. Начато 3.12.1864 г. Решено 1.08.1878 г.
31. РГИА. – Ф.1284. Департамент общин дел. – Оп.91. – Д.84. – 1874 А. Дело о дворянских выборах по Екатеринославской губернии. Отделение III, Стол I. Начато 22.09.1874 г. Решено 12.03.1876 г. – 49 л.
32. РГИА. – Ф.1291. Земский отдел МВД. – Оп.36. – Д.46. – 1862 г. Дело о мировых посредниках Екатеринославской губернии. – Начато 11.03.1862 г. Решено 25.02.1864 г. – 70 л.
33. РГИА. – Ф.1291. Земский отдел МВД. – Оп.36. – Д.198. 1861 г. Дело по представлениям двух докладных записок о мировых посредниках уездных предводителей дворянства Екатеринославской губернии.
34. РГИА. – Ф.1341. Первый департамент Сената. – Оп.122. – Спр.878. Дело о лицах, избранных в мировые судьи по Верхнеднепровскому уезду Екатеринославской губернии.
35. Рябова И.Ю. Сословные и семейные ценности, бытовые традиции московского поместного дворянства второй половины XIX – начала XX веков: автореферат дис. на соискание ученой степени канд. истор. наук: спец. 07.00.02 «Отечественная история» / И.Ю. Рябова. – М., 2007. – 26 с.
36. Соловьев Ю.Б. Самодержавие и дворянство в России в конце XIX века / Ю.Б. Соловьев. – Л.: Наука, 1973. – 383 с.
37. Стенографический отчет о заседаниях XII сессии Екатеринославского очередного губернского собрания с 16 по 26 октября 1877 года. – Екатеринослав: Типография губернского правления, 1878. 818 с.
38. Шаповалов В.А. Дворянство Центрально-Черноземного региона России в пореформенный период: диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук: 07.00.02 / Владимир Анагольевич Шаповалов. – М., 2002. – 344 с.
39. Шевнина О.Е. Облик провинциального дворянства в конце 1850-х – 1870-е гг. (на материалах губерний Среднего Поволжья): автореферат дис. на соискание ученой степени канд. истор. наук: спец. 07.00.02 «Отечественная история» / О.Е. Шевнина. – Пенза, 2003. – 25 с.
40. Becker Seymour. Nobility and privilege in late imperial Russia / S. Becker. – DeKalb: Northern Illinois University Press, 1985. – 259 p.
41. Emmons Terence. The Russian landed gentry and the peasant emancipation of 1861 / T. Emmons. – Cambridge: Cambridge university press, 2008. – 484 p.
42. Manning R.T. The crisis of the Old Order in Russia. Gentry and Government / R.T. Manning. – Princeton: Princeton University Press, 1982. – 555 p.

¹ До південних околиць Російської імперії, як відомо, входила і Катеринославська губернія

² Васильчиков Олександр Іларіонович (1818-1881) – князь (1839), дійсний статський радник (1857), відомий російський громадський діяч і письменник. Він є автором капітальної праці «Землевладение и земледелие в России и других европейских государствах». – СПб., 1881. – 971 с.

³ Посади засідателів, зазвичай, обіймали дрібнопомісні або середньопомісні дворяни. Одним з членів суду був відомий своїми ліберальними поглядами Г.А. Залобовський. Серед присяжних значилися К.Г. Гегело, О.Ф. Боровиков та інші [24, с.517].

